

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 328.132.7:325.8(474)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.31>

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ПЕРШИХ ПРЕЗИДЕНТІВ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: НА ПРИКЛАДІ КРАЇН БАЛТІЇ

Войтенко Юрій,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри політології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: 0000-0003-3782-5471

У статті здійснено порівняльний та просопографічний аналіз перших президентів балтійських республік, які очолили держави після відновлення незалежності. Стаття містить біографічні дані перших президентів країн Балтії, що дозволяє зрозуміти особливості формування їх як політичних лідерів, особливо в контексті перебування їх в умовах радянської окупації протягом всього післявоєнного періоду. В дослідженні відображено інституційну складову президентства трьох балтійських республік, яка була закладена в ухвалених конституціях. В статті окреслено особливості формування (вибори) та основні повноваження президента, передбачених чинним законодавством у кожній з балтійських республік. Окремо зазначено політичну складову, яка впливала на обрання президента, як в ідеологічному аспекті, так і кількісному вимірі, зокрема на рівні обрання у парламенті, що властиво для політичних систем Латвії і Естонії. Стаття містить інформацію про особливості коаліційної діяльності на рівні парламентів, а також про взаємодію такої більшості з президентом, що сприяло успішній реалізації державної політики. У дослідженні відображено кореляцію між партією влади, коаліційною більшістю, урядом, а також – президентом. Також в статті відображено результат діяльності перших президентів на своїй посаді, а також подальшої їх участі у політичному житті країни. У даному дослідженні окремо згадується про поступ у діях перших президентів до повного суверенітету своїх і шляхом виведення російських військ з трьох балтійських республік. У підсумку зазначається, що синергія інституційної і особистої спроможності перших президентів балтійських республік, які після п'ятдесятилітньої радянської окупації відновили свої суверенітети, з новими силами і прагненнями рухали свої держави у бік демократії, ринкової економіки, ЄС і НАТО.

Ключові слова: президент, парламент, лідер, еліта, транзит, незалежність.

Voitenko Yurii. Political leadership of the first presidents in the conditions of democratic transit: on example of the Baltic countries

The article presents a comparative and prosopographic analysis of the first presidents of the Baltic republics who led the states after the restoration of independence. The article contains biographical data of the first presidents of the Baltic countries, which allows us to understand the peculiarities of their formation as political leaders, especially in the context of their stay under Soviet occupation throughout the post-war period. The study reflects the institutional component of the presidency of the three Baltic republics, which was laid down in the adopted constitutions. The article outlines the features of the formation (elections) and the main powers of the president, provided for by the current legislation in each of the Baltic republics. The political component that influenced the election of the president, both in the ideological aspect and in the quantitative dimension, in particular – at the level of election in parliament, which is typical for the political systems of Latvia and Estonia, is separately noted. The article contains information about the features of coalition activities at the level of parliaments, as well as about the interaction of such a majority with the president, which contributed to the successful implementation of state policy. The study reflects the correlation between the party in power, the coalition majority, the government, and the president. The article also reflects the results of the activities of the first presidents in their positions, as well as their further participation in the political life of the country. This study separately mentions the progress in the actions of the first presidents towards full sovereignty of their countries by withdrawing Russian troops from the three Baltic republics. In conclusion, it is noted that the synergy of institutional and personal capacity of the first presidents of the Baltic republics, who after fifty years of Soviet occupation restored their sovereignty, with new forces and aspirations moved their states towards democracy, a market economy, the EU and NATO.

Key words: president, parliament, leader, elite, transit, independence.

Постановка проблеми. Балтійські республіки першими проголосили про свій вихід зі складу СРСР ще навесні 1990 р., створивши для останнього прецедент з відповідними дезінтеграційними наслідками, проте фактично ці країни стали незалежними лише після невдалого путчу в Москві у серпні 1991р.

Політичні еліти балтійських республік діяли досить активно в частині швидкого і повного відокремлення від колишньої метрополії, зокрема – відновили свої втрачені держави (які існували протягом двох десятиліть міжвоєнного періоду) та почали адаптовувати їх до нових умов з відповідними викликами. Першими з таких кроків стало ухвалення конституцій, у яких чітко були виписані головні засади державного ладу, основні владні інституції і т. зв. «правила гри» для всіх учасників суспільно-політичних процесів. Одним з таких інститутів стало – президентство, але у Литві особа на цю посаду мала бути всенародно обраною, а у Латвії і Естонії – на рівні парламенту. Саме президенти, як глави держав, ставали головнокомандувачами національних збройних сил, здійснювали зовнішню політику, мали вплив на процес формування уряду тощо. Відтак навіть у парламентських формах правління, у даному випадку – в Латвії і Естонії, роль президента в політичній системі була досить значною. За таких політико-правових умов балтійські країни увійшли у свій перший виборчий процес, як парламентський, так і президентський. Проте подальший державотворчий поступ балтійських держав, окрім інституційної спроможності новостворених інститутів влади, залежав також і від самого політичного лідерства перших президентів в умовах демократичного транзиту.

Формулювання цілей і методів дослідження. Метою даної статті є аналіз процесу становлення і функціонування перших президентів трьох балтійських республік як політичних лідерів, що виражалося на інституційному та особистісному (біографічному) рівні в умовах демократичного транзиту. В основі методології даного дослідження лежать такі методи: компаративного (порівняльного) аналізу як безпосередньо новоствореного інституту президента, так і особистостей які їх посідали; просопografії, згідно з яким аналізувалася біографічна база у становленні майбутніх перших президентів балтійських республік; принцип історизму, який сприяв розумінню поточних суспільно-політичних та соціально-економічних обставин у яких діяли перші президенти країн Балтії.

Виклад основного матеріалу. Першою серед балтійських республік організувала і здійснила вибори була Естонія. Це сталося за три місяці після того, як естонці 28 червня 1992 р. підтримали на всенародному референдумі текст нової Конституції («за» – 91,9%, «проти» – 8,1% [8]) з відповідними повноваженнями вищих органів державної влади. Враховуючи те, що за розподілом державної влади у частині форми правління, Естонія є парламентською республікою, відтак спочатку необхідно було обрати законодавчий орган (Рійгікогу), а вже потім той – президента. Так, перші парламентські вибори країна провела 20 вересня 1992 р., за результатами яких перемогу здобули правоцентристи, які об'єднавшись в Рійгікогу у спільну коаліцію та сформували уряд. Вже 5 жовтня це скликання парламенту обрало першого президента республіки – Леннарта Мері (отримав 59 голосів, проти 31 у конкурента А. Рюйтеля зі 101, а 11 бюлетенів були недійсними) [2]. За даними під час реєстрації у виборчій комісії зазначено, що: «Леннарт Мері народився 29 березня 1929 року в Таллінні. Надзвичайний і Повноважний Посол Естонської Республіки у Фінляндській Республіці» [8]. З окремих біографічних відомостей стає зрозумілим, що новообраний президент Естонії був вихідцем з родини дипломата у Таллінні, а під час Другої світової війни його підлітка разом з сім'єю радянська влада вислала до Сибіру де вони примусово виконували важку фізичну роботу, зокрема – на лісоповалі. Після повернення на батьківщину, Леннарт вивчився на історика у Тартуському університеті (хоча влада не дозволила йому працювати за фахом), а згодом став драматургом у театрі та режисером спектаклів, зокрема і на радіо. Потім за результатами його творчості він був прийнятий до спілки письменників і в цей час працював на кіностудії «Таллінфільм» [14]. Окрім того, Мері був першим естонцем, який публічно протестував за межами країни проти плану радянської адміністрації видобувати фосфорит у Естонії, адже це б могло спричинити до того, що біля третини території республіки було б непридатним для життя [15], що, у свою чергу, призвело до т. зв. «Фосфоритної війни», пік якої припав на 1987 р. Відтоді Л. Мері починає більш активно включатися в суспільно-політичне життя Естонії, особливо це сталося після того, як його республіка першою серед усіх в СРСР ухвалила «Декларацію про державний суверенітет» (11 листопада 1988 р.). Так, протягом 1990–1992 рр. Л. Мері було призначено членом Вищої Ради Естонської Республіки та Конгресу Естонії, які створили – Конституційну асамблею, що направила нову Конституцію республіки. Протягом цього ж періоду він, як спадковий дипломат, був призначений на посаду Міністра закордонних справ республіки. Варто зазначити, що Мері, здійснюючи зовнішню політику, залучав до посад молодь зі знаннями англійської мови, для необхідності тісної комунікації з елітами західних держав. У 1992 р. Мері разом з іншими міністрами закордонних справ сусідніх країн, а також комісаром ЄС, став співзасновником Ради держав балтійського моря та Єврофакультет [10, с. 124] Того ж 1992 року (з квітня по жовтень) Л. Мері був призначений послом Естонії у Фінляндії.

5 жовтня 1992 р. він був обраний на посаду Президента республіки (59 голосів – за Л. Мері; 31 голос – за А. Рюйтеля [2] і наступного дня склав присягу та набув усіх повноважень передбачених ухваленою Конституцією [15].

Саме за його президентства було: виведено російські війська з Естонії (оскільки залишалися там ще з радянських часів); ухвалено новий закон про громадянство, який ускладнював процедуру набуття громадянства Естонії іноземцями, зокрема – шляхом натуралізації; створено правоохоронну і військову систему; відбувся основний етап переходу з планової до ринкової економіки; активно відбувався процес приватизації державних підприємств тощо. Загалом, позитивні кроки Л. Мері на посаді президентства уможливили його повторне переобрання на другий термін, який відбувся 20 вересня 1996 р. і тривав наступні п'ять років (до 8 жовтня 2001 р.) [15]. Його наступник, президент Естонії Арнольд Рюйтель, під час свого виступу по національному телебаченню сказав так про свого попередника і політичного конкурента: «За дев'ять років на посаді глави держави Мері відновив посаду президента і розбудував Естонську Республіку в найширшому сенсі» [15].

Наступною серед балтійських держав ухвалила свою Конституцію на референдумі – Литовська Республіка (25 жовтня 1992 року), якою було запроваджено інститут президента. Так, згідно з ухваленою конституцією президент є головою держави, який обирається громадянами країни строком на п'ять років [9].

За формою державного правління Литва відповідає моделі змішаної (президентсько-парламентської) республіки. Під час перших за відновленої незалежності президентських виборів (14 лютого 1993 року), перемогу здобув колишній член ЦК Компартії Литовської РСР, діючий лідер лівоцентристської «Демократичної партії праці Литви» – Альгірдас Бразаускас, перемігши свого конкурента С. Лозарайтіса з показником 60% проти 38,2% [3]. Таке рішення виборців Литви (які надали перевагу більше політикам лівого спектру, а не правого) можна пояснити певним розчаруванням у питанні повільності змін щодо стабілізації становища в країні за умов переходу від планової до ринкової економіки що призвело до відповідних негативних соціально-економічних наслідків. Саме своєрідна провина за такий стан справ була покладена лівими політиками і їх виборцями на тогочасну правочентристську владу (депутатів від руху «Саюдіс»), яка керувала країною від початку відновлення незалежності – до перших у республіці парламентських виборів (тобто з березня 1990 р. – по жовтень 1992 р.). Відтак, лівоцентристи отримали більшість, як у новообраному Сеймі за результатами виборів у жовтні 1992 р., так і свого президента, який був лідером відповідної партії («Демократичної партії праці Литви»).

Щодо біографічних даних про першого президента, то варто зазначити, що Альгірдас Бразаускас народився 22 вересня 1932 року у литовському м. Ракишіс у той період, коли Литва була ще суверенною державою (тобто – до її окупації з боку СРСР у червні 1940 р.). Після закінчення навчання у школі А. Бразаускас вчився на інженера-гідротехніка у політехнічному інституті в колишній столиці Литви м. Каунас, а згодом здобув науковий ступінь доктора економічних наук. Саме у цьому місті Бразаускас керував будівництвом гідроелектростанції, маючи для цього відповідний фах. Після успішного будівництва ГЕС, його було призначено на посаду міністра промисловості будівельних матеріалів (1965 р.) Литовської РСР. Вже 1987 р. він отримав посаду секретаря ЦК КПЛ, а у 1988 р. був обраний Першим секретарем даної партії [4, с. 11-12]. За сприяння А. Бразаускаса, у другій половині 80-х рр., Комуністична партія Литовської РСР відійшла від центральної (КРПС) і перетворилася у окрему «Демократичну партію праці Литви» [6, с. 380].

Після перемоги на парламентських виборах 1990 р., А. Бразаускас вже як депутат Верховної Ради Литви підтримав винесену 11 березня на розгляд ініціативу проголошення «Акту відновлення незалежності Литви». Після формування першого уряду на чолі з прем'єр-міністром Казимири Прускене, А. Бразаускас у складний для країни період (в умовах економічної та енергетичної блокади з боку СРСР) став її заступником голови уряду [1]. Під час перших парламентських виборів за відновленої незалежності, які відбулися у жовтні 1992 р., А. Бразаускас був обраний до Сейму, згодом став його Головою і протягом трьох місяців виконував обов'язки президента Литви [4, с. 12].

Варто зазначити те, що за результати парламентських виборів 1992 р., саме «Демократична партія праці Литви» яку очолював А. Бразаускас здобула найбільшу кількість місць (73 зі 141) що дало їм можливість сформувати свою монокоаліцію та уряд. Окрім того, їх лідер А. Бразаускас наступного року (1993) переміг на всенародних президентських виборах і став главою держави. Відтак протягом 1993–1996 рр. А. Бразаускас і його партія, яка представлена своєю фракцією у парламенті, маючи монобільшість, а також сформований ними уряд, володіли всією повнотою влади у Литві, що давало їм можливість реалізувати у всій повноті надані виборцям обіцянки та розділяючи між собою відповідальність за їх (не)виконання.

Так, за президентства А. Бразаускаса у Литві було: виведено російські війська з країни (вони там залишалися ще з радянських часів); підписано двосторонній договір про спільний кордон з РФ;

створено нову правоохоронну систему та сили безпеки; здійснено транзит з планової до ринкової економіки; впроваджено реформу приватизації державних підприємств тощо.

Після закінчення п'ятирічної каденції на посаді Президента Литви (у лютому 1998 року) Бразаускас відмовився висувати свою кандидатуру на другий термін [6, с. 390]. Попри це, він і надалі залишився у політичному житті країни та брав активну участь у виборах та діяльності Сейму, а також займав посаду прем'єр-міністра Литви (з липня 2001 – по червень 2006 рр.) [6, с. 414].

Третьою з-поміж балтійських республік відбулися вибори (парламентські і президентські) стала Латвія. При цьому варто зазначити, що, на відміну від двох вище зазначених «балтійських сестер», Латвія повністю відновила свою конституцію міжвоєнного періоду (1922 р.), котра набула чинності 6 липня 1993 р., а вже наступного дня відбулися вибори президента (у Сеймі, обраним 5-6 червня), яким став Гунтіс Улманіс. Варто зазначити, що конституційними повноваженнями вищих органів державної влади можна визначити, що Латвія є парламентською республікою, згідно з якою президента обирає Сейм своєю абсолютною більшістю (понад 51 голосів зі 100 депутатів). Президент у Латвії обирається на 4 роки, починаючи від 40 річного віку, представляє державу у міжнародних відносинах, є очільником збройних сил, має право законодавчої ініціативи, а також право щодо розпуску Сейму [12].

Щодо біографічних даних першого президента Латвії, то варто зазначити, що народився Гунтіс Улманіс 13 вересня 1939 року окупованій радянськими військами Ризі. Протягом семи років (з 1941 по 1948 рр.), будучи малим хлопчиком він перебував разом зі своєю родиною на засланні в російському Сибіру, оскільки його дядько Карліс Улманіс був президентом незалежної Латвії у доокупаційний період (з 1934 по 1940 рр.) і якого ще влітку 1940 р. відіслали до Союзу, а вже через рік арештували і наступного року він помер. Сам же Г. Улманіс повернувся з родиною із заслання до Риги незадовго після закінчення війни (в 1948 р.) та вступив і закінчив Латвійський університет (1966 р.) і того ж року вступив до лав КПРС та став директором комбінату побутових послуг. Вже в буремний 1989 рік Г. Улманіс покидає лави комуністичної партії і активно починає займатися політичними життям [4, с. 12]. Вже під час перших парламентських виборів у незалежній Латвії (у червні 1993 р.) його було обрано до Сейму від партії «Селянська спілка Латвії», а через місяць (7 липня) новообраний Сейм обрав Г. Улманіса першим президентом республіки [5]. Доречно буде відмітити, що його партія за результатами виборів отримала 10,7% голосів і здобула 12 зі 100 місць у парламенті [11] та брала участь у формуванні коаліції з іншими двома правоцентристськими партіями («Латвійський шлях» і «Виборче об'єднання «Вітчизні і свободі»») та у процесі формування уряду на чолі з В. Бірковсом [7]. Відтак у політичному спектрі протягом першої каденції президентства Г. Улманіса діяла коаліція не лише міжфракційна, а й разом з президентом і урядом, що давало їм можливість активно здійснювати окреслені під час виборів обіцянки, перш за все – реформування економіки в умовах її транзиту з планової до ринкової.

Варто виокремити ряд успішних кроків першого президента незалежної Латвії Г. Улманіса і його команди у владі протягом першої каденції. До них варто віднести: успішне втілення безпекової складової, зокрема виведення російських військ з Латвії, ліквідацію радянського Скрундського радара, створення сил безпеки та оборони; проведення грошової реформи (замінено рубль на лат); ухвалення важливого для збереження латиської нації закону про громадянство з запровадженням досить жорстких бар'єрів у вигляді т. зв. «натуралізації»; було взято курс країни в бік НАТО (зокрема, зі США «Партнерство заради миру») та ЄС та інші вагомі реформи. Ці та інші вагомі для країни дії сприяли переобранню з боку парламенту нового скликання (1995-1998 рр.) Г. Улманіса на другий строк (19 червня 1996 – 14 червня 1999 рр.) [13].

Висновки. Таким чином, три балтійські країни (Естонія, Литва, Латвія) після відновлення своєї незалежності взяли курс на розбудову власних суверенних держав, створюючи для цього всі необхідні політико-правові механізми, які були закладені у нових інституціях, зокрема – президентства. Окрім того, ефективність реалізації повноважень інститутів, у даному випадку президентства, суттєво залежить і від особистої складової, передусім – лідерства політика, який займає відповідну посаду. Особливо таке поєднання інституційної та особистої спроможності дається взнаки в умовах демократичного транзиту. Саме такою синергією володіли політичні лідери Л. Мері в Естонії, А. Бразаускас в Литві і Г. Улманіс в Латвії на посадах президентів своїх держав на початках відновлення їх незалежності. Так, перший президент Естонії Л. Мері, відчувши на собі весь тягар радянських таборів у дитячому віці, був активним учасником у боротьбі з московським окупаційним режимом, сприяв якому швидкому проголошенню незалежності, а також виведенню з країни російських військ та курсу країни до ЄС і НАТО. Перший президент Литви А. Бразаускас, хоч і був у минулому вихідцем з верхівки т. зв. «партноменклатури», проте у кризовий для республіки період він обрав бік незалежності і втілював її

в життя на найвищій посаді в державі. Перший президент Латвії Г. Улманіс, попри те, що у минулому перебував у засланні і пізніше хоча й був членом комуністичної партії, проте згодом активно підтримував та діяв на користь відновлення незалежності республіки і був рушієм поступу країни в бік європейських і євроатлантичних структур.

Література:

1. Бразаускас, Альгірдас Миколас. Хорватська енциклопедія, інтернет-видання. Інститут лексикографії імені Мирослава Крлежі, 2013-2025 рр. URL: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/brazauskas-algirdas-mikolas> (дата звернення: 29.01.2025).
2. Вибори Президента Республіки в 1992 р. URL: <https://www.valimised-p4h2r.ee/ru/arkhiv-proshedshikh-vyborov-prezidentskie-vybory/vybory-prezidenta-respubliki-v-1992-godu> (дата звернення: 29.01.2025).
3. Вибори та референдуми. Рига, 1993. URL: <https://vrk.lt/rinkimai> (дата звернення: 27.01.2025).
4. Войтенко Ю.М. Порівняння перших президентів України і країн Балтії за відновленої незалежності: просопографічний аналіз. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Вип. 61. Том 1. С. 11–12.
5. Гунтіс Улманіс. URL: <https://web.archive.org/web/20131125212905/http://parlabulativju.lv/vydayushhiesya-politiki-latvii/guntis-ulmanis/> (дата звернення: 25.01.2025).
6. Історія Литви кожному / Бумблаускас А. та ін. Київ : «Балтія-Друк», 2018. 423 с.
7. Кабінет Міністрів Латвійської Республіки: экс-прем'єр-міністри Латвійської Республіки. Рига. URL: <https://web.archive.org/web/20090910235156/http://www.mk.gov.lv/en/mp/lr-ex-mp/> (дата звернення: 29.01.2025).
8. Конституційна Асамблея – Джерельна колекція Конституційної Асамблея. URL: <https://assamblee-p4h.riigioigus.ee/prohiseaduse-assamblee-tegevuse-ulevaad> (дата звернення: 28.01.2025).
9. Конституція Литовської Республіки. 6.11.1992р. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.275374?jfwid=wd7z8ivg5> (дата звернення: 28.01.2025).
10. Крістенсен, Густав Н. 2010. Народжений у мрії. Єврофакультет та Рада держав Балтійського моря. Berliner Wissenschafts-Verlag. 534 с.
11. Парламентські вибори. Центральна виборча комісія. Рига. URL: <https://cvk.lv/lv/5-saeimas-velesanas>.
12. Сатверсме (Конституція) Латвійської Республіки. Редакція 8 липня 2014 р. URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/> (дата звернення: 26.01.2025).
13. Guntis Ulmanis. Latvijas Valsts presidents 1993-1999. URL: https://web.archive.org/web/20110514055203/http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=916 (дата звернення: 27.01.2025).
14. Lennart Meri President of Estonia. Britannica. 10.03.2023. URL: <https://www.britannica.com/biography/Lennart-Meri> (дата звернення: 27.01.2025).
15. Lennart Meri. URL: <https://www.president.ee/et/eesti-vabariik/eesti-riigipead/440> (дата звернення: 29.01.2025).